

Бібліотека світової літератури для дітей у 100 томах

Серія третя * * *

Література ХХ століття

Редакційна колегія
Бібліотеки світової літератури для дітей у 100 томах
«СВІТОВИД»

Андрухів Д.С.

Будний Б.Є.

Гоян Я.П.

Гримич В.Г.

Доценко Р.І.

Корунець І.В.

Наливайко Д.С.

Попович Є.О.

Сенюк О.Д.

Терех О.І.

Фесенко В.І.

Щавурський Б.Б.

Бібліотека світової літератури для дітей у 100 томах
"СВІТОВИД"

Серія третя *** (Література ХХ ст.)

- * *Берроуз Е.* Тарзан
Бредбері Р. Марсіанські хроніки. Оповідання.
- * *Буличов Кір.* Селище.
Веллс Г. Війна світів.
Збірка фантастичних оповідань. Вітер чужого світу.
Гашек Я. Пригоди бравого вояка Швейка.
Грін О. Пурпурові вітрила.
Кіплінг Дж. Р. Книга джунглів.
Конан Дойл А. Пригоди Шерлока Холмса.
Конан Дойл А. Повернення Шерлока Холмса. Утрачений світ. Відкриття Раффлса Гоу.
Конрад Дж. Лорд Джім. Тайфун. Серце п'їтьми.
Корчак Я. Король Матіуш Перший.
Крюс Д. Тім Талер.
Літературна казка ХХ століття.
- * *Ле Гуїн У.* Чарівник Земномор'я.
Лондон Дж. Біле Ікло. Повісті. Оповідання.
Нестайко В. Тореадори з Васюківки. В країні сонячних зайчиків.
Нестлінгер К. Повісті.
О. Генрі. Новели.
Сабатіні Р. Одиссея капітана Блада. Хроніка капітана Блада.
Стельмах М. Гуси-лебеді летять. Щедрий вечір.
- * *Стругацькі А. і Б.* Пікнік на узбіччі. Малюк. Хлопець із пекла.
Толкін Дж. Р. Р. Гоббіт.
Троєпольський Г. Білий Бім Чорне вуха.
Трублаїні М. Шхуна "Колумб". Лахтак.
Шолом-Алейхем. Пісня над піснями. Тев'є-молочар. Юнацький роман та твори інших всесвітньо відомих авторів.

* Книги, які вийшли з друку.

ВОЛОДИМИР РУТКІВСЬКИЙ

СИНІ ВОДИ

Історичний роман

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН

УДК 82-31
ББК 84-44(4Укр)
Р90

Бібліотека світової літератури для дітей у 100 томах
«СВІТОВИД»
заснована 2004 року

Вступне слово *Івана Андрусяка*
Ілюстрації *Олега Кіналя*

Рутківський Володимир

Р90 Сині Води : історичний роман : для сер. та ст. шк. віку / Володимир Рутківський. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан, 2015. — 440 с. — (Бібліотека світової літератури для дітей у 100 томах «Світовид». Серія третя. Література ХХ століття).

ISBN 966-692-283-5 (б-ка)

ISBN 978-966-10-4170-6

Рік 1361. Волею долі князь Дмитро Боброк опиняється в центрі подій, що зрештою, призводить до битви над річкою Сині Води — однієї з найбільших битв у історії середньовічної Європи. Вистояти у смертельній боротьбі йому допомагають троє відчайдушних друзів. Разом з героями роману українського прозаїка Володимира Рутківського «Сині Води» читач не лише зазнає безлічі захопливих пригод, а й дізнається, хто врятував великого князя литовського та руського Ольгерда від стріли найманого вбивці, познайомиться з владителем Золотої Орди ханом Мамаєм, побуває в Києві — одній з найвеличніших столиць Європи А головне — переконається в тому, що потяг до свободи долає будь-які перепони.

УДК 82-31
ББК 84-44(4Укр)

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавця.*

ISBN 966-692-283-5 (б-ка)
ISBN 978-966-10-4170-6

© Рутківський В. Г., 2015
© Навчальна книга — Богдан, 2015

ХЛОПЧАЧА НАСОЛОДА

Пригодницько-історичну прозу Володимира Рутківського я насамперед сприймаю як дуже класний «хлопчачий» текст, який відкриває переживання такої ж глибини й інтенсивності, як, скажімо, романи Жуля Верна. Принаймні світ тут так само відкривається широко розплющеними від захвату й цікавості очима (не перед — а саме очима) заскоченого, заінтригованого підлітка. Таке вміння автора не підлаштовуватися під свого читача (то ознака попси), а буквально перевтілюватися в нього є, як на мене, ознакою «найвищого письменницького пілотажу». Сповна виказує його Володимир Рутківський і в романі «Сині Води».

Тут одразу ж варто звернути увагу на вельми цікавий, як на мене, прийом (теж до певної міри «жульвернівський»): попри те, що нібито ж у романі є головний герой, князь Дмитро Боброк, насправді ця його роль у розвитку тексту лише формальна. Ба більше: його образ трохи ідеалізований, а трохи й відчужений — причому обидві ці нібито «полярні» характеристики взаємопов'язані й взаємозалежні, а часом здається, що вони навіть переходять одна в одну. Читач, занурюючись у текст, не мислить як князь Боброк, а сприймає його мислення як інше — цікаве, але не сповна збагненне. Утім, паралельно виводиться ціла низка персонажів «першого ряду», які так само діють упродовж усього тексту — джура князя Петрик, кмітливий і мисливий хлопчик Тимко, княжий вивідник Медовуха, староста Коцюба, — і їхні образи виписані так само в розвитку й чи не детальніше, ніж образ Боброка. Зрештою, не менш цікаві й характеристичні також персонажі «другого ряду» — козак Василь і його друг Ахмет, князь Ольгерд, темник Мамай, татарський хлопчик Зейнула, козак-господар Берендей, бродник-«бандит» Барило, кобзар-вивідник Іван... У пліні оповіді мислення кожного з них виводиться на перший план лише в певний момент, відтак плавно й непомітно «поступаючись місцем» іншому — і це не справляє враження ані «строкатості», ані штучності. Завдяки чому? Гадаю, саме завдяки авторовому вмінню перевтілитися в читача і дивитися на світ його очима, — у висліді виходить так, що всі події зображуються крізь призму мислення самого читача, який виявляється в такий спосіб немов сам «утягнутим» у сюжет, «присутнім» на місці всіх ключових подій і наче сам «зв'язує» ці події в єдину цілість. У такий спосіб маємо своєрідного «читача-героя»! Оскільки ж цей читач, як передбачається, має бути передовсім віку Петрика й Тимка, то зрозумілою стає і ота «подвійність» у сприйнятті Боброка — він-бо для читача «герой» (тут не в значенні «герой роману», а власне герой), а природа героїзму таємнича, вона викликає і принадність, і острах...

Почерез це ми виходимо на другий рівень сприйняття тексту — на перший погляд, умовно кажучи, «виховний». Попри весь скепсис, який закономірно викликає в притомної людини такий термін, насправді йдеться про дуже важливі для дитячої літератури речі: «читач-герой» (тут уже в сенсі «герой роману») природно перепроживає всі описані в тексті події, пропускає їх через власні емоції, «приміряє себе» до різних персо-

нажив — і в його душі, без сумніву, «відкладаються» якісь власні висновки, власні переконання, які йому не нав'язуються, а до набуття яких автор його напрочуд майстерно «підводить». Найперше це, без сумніву, свідомо національна самоідентифікація і не «барабанний», а живий, природний патріотизм. Проте, на відміну від «барабанних» зразків української пригодницько-історичної прози (того ж, скажімо, Андрія Чайківського — щоб не шукати «ближче»), цей патріотизм у Рутківського неодмінно йде рука в руку з глибокою, щирою і природною приязню й повагою до іншої нації, зокрема й «ворожої». Письменник дуже хвацько показує це «порубіжне при-тирання» народів на прикладі дружби Василя й Ахмета, — а сцена в розпал кулачних змагань між українцями й татарами, коли обидва «свати» солодко чаркуються осторонь, відтак же «дух бою» мимоволі втягує їх у бійку, після якої вони й далі братаються і чаркуються, є в цьому сенсі напрочуд при-кметною (я вже не кажу про те, що це чи не «найреготливіша» сцена з усіх, які мені лише доводилося надібувати в сучасній нашій прозі).

Втім, у «Синіх Водах» є й значно глибші на доказ цього сюжету: скажімо, історія дружби українського хлопчика Тимка і татарського хлоп-чика Зейнула — це взагалі пісня (не лише в переносному, а й у прямому значенні — з піснею, в якій оспівується ця дружба, йде в татарський степ сліпий кобзар-вивідник Іван)! А яка прониклива й художньо переконлива історія «міжнаціонального порозуміння» Тимка і Зейнула! Даруйте за довгу цитату — але вона того варта:

«— Та... — зняковів Тимко. Врешті зважився. — Слухай, Зейнуло, а що у вас кричать, коли б'ються на шаблях?»

Зейнула знизав плечима, тоді заходився крутити в руках стрілу. Схоже, відповідати йому не хотілося. Зрештою запитав:

— А ти не образишся, коли скажу?

— Та чого там! Просто цікаво.

Зейнула зітхнув.

— Ну, дивись... У нас кричать: «Я тобі, уруска собако, відрубая твою свинячу голову!» Тільки не сердься, добре? Сам же напросився.

— Та чого б я сердився? — відказав Тимко й раптом засміявся. — Тільки чому це моя голова водночас і собача, і свиняча?

— Ти диви! — здивувався Зейнула. — Я й не помітив... А у вас, Тимку, як кричать?

— Та... нецікаво.

— Ні, Тимку, це нечесно. Я ж тобі сказав...

— Ну, коли хочеш знати, то в нас кричать: «Я тебе, татарська пико, на капусту посічу!»

Тепер засміявся Зейнула.

— А навіщо сікти? Хіба ж не досить одного удару? А то поки будеш сікти, то й сам без голови залишишся.

— Ти диви! — здивувався Тимко. — А я якось і не задумувався».

Очевидно, що ця не раз і не двічі наголошувана автором міжнаціо-нальна коректність і схильність до порозуміння має, насамперед, виховну місію, — а іноді навіть видається, що й сучасну радше нам, аніж героям

роману, природу. Ба більше: подекуди вона переходить навіть рамці історичної (про це далі) й психологічної достовірності, — скажімо, до сцени, коли в розпал битви на Синіх Водах Ахмет зі словами «мене послали наші» знаходить на бойовищі свого «свата» Василя, є в цьому сенсі питання...

Проте сама ця місія видається мені напрочуд важливою і слухною, оскільки йдеться про текст, звернений, насамперед, до дитячої аудиторії, і автор мусить відчувати відповідальність за те, які саме ідеї і в якій формі він «вкладає» в голови юних читачів. Володимир Рутківський — відповідальний автор, і те, як він художньо розв'язує ці складні проблеми і до яких морально-етичних висновків підводить юного читача, як на мене, є взірцем для сучасного дитячого письменника. А що в «дорослій» історичній прозі ці речі вочевидь можуть бути розв'язані й дещо інакше — це зовсім інша річ. Тому що там інша міра відповідальності...

Це ж стосується, скажімо й проблеми «моря крові», без якого не обійтися в роботі з історичними батальними сюжетами. У Рутківського, ясна річ, кров ллється щедро — але це радше «казкова» кров, позбавлена будь-яких натуралістичних рис; на ній, умовно кажучи, «камера не фіксується» і жорстокість зі сторінок тексту не вихлюпує. Психологічно автор прописує батальні сцени так, що читач-підліток сприймає їх хоч і напрочуд емоційно — але це емоції пригоди, а не жаху. Виходить щось на зразок напрочуд захопливої шахової партії, у якій доводиться іноді задля перемоги жертвувати слоном, скажімо, чи конем, але ж це не означає, що цього коня чи слона ти більше ніколи не зможеш поставити на дошку, — в тебе неодмінно буде з ним, тепер пожертвуваним, іще не одна партія. Книжку з улюбленими героями, хоч і загиблими наприкінці, також можна перечитувати не раз і не двічі...

Власне кажучи, тут — якщо глянути на комплекс проблем, які не просто порушуються, а цікаво й художньо переконливо розв'язуються в тексті, — насамперед йдеться про гуманістичний дискурс письма Рутківського, який мені бачиться ключовим у його творчості.

Ну і, нарешті, ще один рівень прочитання «Синіх Вод», про який неодмінно слід повести мову, — історичний. Логічно запитати: чому аж наприкінці? Чи не занадто це «далеко» як для роману з історичним підложжям?

Справді, роман написано на матеріалі реальних історичних подій із царини українсько-литовсько-татарських взаємин у XIV столітті; в тексті діє низка реальних історичних персонажів — князь Дмитро Боброк, великий князь Ольгерд, київський князь Володимир, темник Золотої Орди Мамай, хан Котлабуга та ін. Зрештою, йдеться про напрочуд цікаву й важливу, хоч досі й мало вивчену сторінку з вітчизняної історії — битву на річці Сині Води, що відбулася, як вважають історики, в період між 24 вересня — 25 грудня 1362 року. Однак про сам перебіг битви історикам відомо дуже мало — а мені тим паче, тому я не можу оцінювати історичну автентичність сюжетів, вочевидь, значною мірою придуманих самим автором на основі тих куцих відомостей, що до нас дійшли. Зрештою, Володимир Рутківський у численних інтерв'ю й сам наголошував на тому, що особлива роль у цих подіях князя Боброка, введена в романі, є художнім вимислом. Загалом,

це цілком нормальна річ у художній літературі, ба більше: як на мене, дуже відрадно те, що наше письменство — хай поки що й в особі самого лише Рутківського, та хтось же мусить починати! — нарешті звернуло увагу на вкрай цікаві спільні сторінки литовсько-білорусько-української історії й намагається художньо їх прописати. Це, зрештою, і в геополітичному сенсі дуже актуально.

Проте є один напрочуд суттєвий, як на мене, момент: незважаючи на все це, ба навіть на те, що автор не обмежується в тексті описом битви та її передумов, а подає, причому в цікавому й доступному для юного читача викладі, доволі широку історичну панораму, на тлі якої відбувалася битва, — а все ж історія тут не головне, вона — лише засіб, «тло» для розмови про становлення людини в надзвичайних обставинах. Так само як прийом, використаний для зацікавлення юного читача такою розмовою, — це пригода, авантюра. Тому я не певен, що ми маємо справу власне з «історичним романом», — це радше дуже класний пригодницький текст, у якому художнє над історичним виразно домінує. Зрештою, таке визначення якщо не внеможливить, то принаймні суттєво пом'якшить цілком імовірні закиди щодо того, що князя Україна «доби Боброка» в Рутківського дуже мало чим відрізняється від козацької України «доби джур козака Швайки» — хіба лише тим, що герої «Синіх Вод», на відміну від героїв «джурської» трилогії, не використовують вогнепальної зброї, а от побут, звичаї й мова зовсім не змінилися...

Отож, найцікавіший, як на мене, рівень прочитання «Синіх Вод» — таки не історичний, а психологічний, гуманістичний, «становленнєвий». Саме він, насамперед, виказує, що Володимир Рутківський — об'єктивно один із найпотужніших сучасних українських письменників, а його книжки — велика насолода не лише для юного, а й для цілком дорослого читача, який не втратив здатності дивуватися, переживати, мріяти, любити...

І останнє: я свідомий того, що згадка наприпочатку про Жуля Верна може когось подивувати. Тому не можу не завважити, що я дуже далекий від того, аби чіпляти Володимирові Рутківському ярлика на кшталт «український Жюль Верн». Насправді ж ця згадка для мене зовсім не випадкова — але винятково суб'єктивна. Просто у віці Петрика й Тимка я зачитувався саме його романами — а в українській літературі схожі враження мав хіба від Миколи Трубляїні. І так вийшло, що я й тепер іноді залюбки перечитую «Таємничий острів» чи «Дітей капітана Гранта», при цьому немовби «повертаючись» у дитинство й наново відчуваючи ту неповторну, напрочуд хвилюючу гаму «хлопчачих» переживань, яку відчував тоді. Відтоді, звісно, дуже багато різного перечиталося й пережилось — але таке гостре, таке яскраве відчуття «повернення в дитинство» мені зміг подарувати ще раз лише Рутківський. Не лише «Синіми Водами» — але й ними теж. Тому для мене творчість Володимира Рутківського — велика «хлопчача» насолода! Така солодка й хвилююча, що залишається лише побажати всім «хлопчачкам», незалежно від віку, неодмінно її відчути.

Іван Андрусак

КНЯЗЬ БРОДНИКІВ

ЧАСТИНА ПЕРША

З ВОГНЮ ТА В ПОЛУМ'Я

Травень 1361 року

Над галявиною попливли запаморочливі пахощі гарячого кулешу.

Бродники, що покотом розляглися неподалік від багаття, один по одному піднімали голови і з нетерпінням позирали на свого нового кашовара.

Галявиною попаски бродило зо три десятки стриножених коней. То була чергова здобич бродників і саме через неї таїлася нині Гиричева ватага. Чиї це були коні — ніхто з бродників не знав і знати не хотів. Просто в лузі над Сулою випасався табунець коней, а пастухів поблизу не виявилося. То чому б не скористатися з того, що саме пливе до рук?

Все ж обережний Гирич на всяк випадок звелів негайно перегнати табунець з лівого берега Дніпра на правий, у володіння іншої, очаківської орди. І оце третій день скрадаються канівські бродники невидимою межею поміж татарськими улусами та руськими селищами. Заодно Гирич прихопив з собою і перевізника Панька, щоб той бува не виказав можливим переслідувачам, у який саме бік подалася його ватага.

Проте незабаром все має скінчитися. От продадуть вони крадених коненят кульдюрівцям, черкасцям чи ще комусь — і знову стануть вільними, мов ті горобці. До того часу, доки не закінчатся гроші.

Проте які там гроші? Половина від виручки за крадених коненят належить ватагові, чвертка — Барилові, бо ж ніхто краще від нього не вміє торгувати краденим. А рештка, поділена між десятьма іншими членами ватаги — які то гроші? Сльози, а не гроші.

Та з іншого боку — якби не зіркі очі Барила та відчайдушність Гирича, вони б і цих крихт не мали.

А пахощі були такими звабливими, що аж в голові паморочилося. Тепер не витримав навіть ватаг Гирич — приземкуватий, зсутулений, він нагадував невеликого ведмедя.

— Ти ще довго моритимеш нас голодом? — запитав із присвистом. Колись, на початку свого бродництва, Гирич упіймався на якійсь дрібній крадіжці і втратив два передні зуби.

— Встигнете з козами на торг, — безтурботно відказав Медовуха. Він подмухав на ложку, обережно сьорбнув з неї і замріяним поглядом втупився в крону дерев.

— Ет, хлопці, сюди б ще трохи зелененької цибульки та кропу...

Хлопці тихенько застогнали. Проте на більше вони не зважувалися. Кашовар, коли він заходжується біля свого діла, в усі часи вважався особою священною і недоторканою. До того ж новий член ватаги мав неабияку силу, тому з ним краще було дружити, аніж ворогувати.

— Слухай, Медовухо, а чому ти пішов з Соколанової ватаги? — запитав рудуватий Хвесько. — Кажуть, що людина він добра, даром волі кулакам не дає.

З відповіддю Медовуха не поспішав. Ще раз сьорбнув з дерев'яної ложки, в задумі поплямків губами.

— Добра то воно добра, — нарешті відказав він. — От тільки жарти у нього дурні.

— Це ж чому дурні?

— Як би тобі сказати... Приміром, упіймає Соколан вужа і кине тобі за пазуху. А оскільки вже не добачає, то одного разу Михейкові Лободі замість вужа вкинув гадюку.

— Ну і що? — поцікавився хтось.

Медовуха стенив плечима.

— А нічого. Поховали Михайла.

— Наш отаман теж непоганий жартун, — посміхнувся Хвесько і покосував очима у бік свого ватага. — Пам'ятаєте, як він прив'язав Ониськового хлопця до берестка і запустив йому в штани ледь не половину мурашника?

Бродники засміялися. Не тому, що їм було дуже весело, а щоб зробити приємність ватагові.

Посміхнувся і Гирич.

— А нехай не спить, коли поставлений на сторожу, — відказав він. — Так з кожним буде.

— А де тепер той хлопець? — поцікавився Медовуха.

— Хто його знає, — обережно відказав Хвесько і знову зиркнув на Гирича. — Мабуть, пристав до іншої ватаги. Може, навіть до Соколанової.

Гирич незадоволено ворухнув бровою і Хвесько замовк.

Нарешті Медовуха вирішив, що куліш зварився. Він постукав ложкою по краю казана і оголосив:

— До роботи, товариство!

Бродники дружно запрацювали ложками. Їли мовчки. Лише час від часу вдячно підморгували Медовусі. Навіть ватаг Гирич — і той віддав належне майстерності кашовара: схвально поплескав його по плечу.

Проте не встигли вони дістатися й до половини казана, як з узлісся долетів короткий пронизливий посвист. Бродники скочили на ноги і, облизуючи на бігу ложки, кинулися до коней. Досягши узлісся, спинилися під столітнім дубом і Гирич запитав кудись у верховіття:

— Чого розсвистівся?

На голови бродникам посипалися шматочки кори і обламане гілля. Трохи згодом з-поміж листя визирнуло обличчя Барила.

— Схоже, очаківська татарва за кимось женеться, — сказав він. — І саме в наш бік.

Степом, щосили працюючи нагаями, гнало п'ятеро вершників. І лише один кінь — великий, вороний — ніс свого господаря без будь-якої принуки. Скидалося на те, що він здатен був прискорити свій і без того стрімкий біг. Проте його господар, схоже, відриватися від товариства не хотів. Він раз по раз натягував повід і кричав до своїх супутників щось підбадьорливе.

— Дурень, — коротко кинув Барило. — Бодай один зміг би врятуватися.

— Еге ж, — згодився Гирич. — Здається, іншим це не світить.

І справді, татари наздоганяли втікачів без особливих зусиль. Їх було біля двох десятків. Рука Медовухи мимоволі лягла на рукоятку шаблі.

— Допоможемо горопахам? — звернувся він до своїх товаришів.

— Помовч! — гарикнув на нього Гирич. Та, перехопивши похмурі погляди інших бродників, пояснив: — Спочатку треба розібратися, що тут до чого.

Нарешті й до втікачів почало доходити, що надії на порятунок у них немає. Тож по заклику кремезного вершника на вороному коні — очевидно той був за старшого — вони стали колом і приготувалися до останнього бою.

— Ет, — із серцем кинув Медовуха й відвернувся.

Татари налетіли на п'ятірку з усіх боків. Дзенькнула криця, дибки звелися коні, почувися зойки поранених. Перший натиск втікачам вдалося відбити — на землю скотилося три татарина. Правда, поруч з ними опинився і один з утікачів — він не витримав могутніх ударів кремезного, міцно збитого татарина з обвислими вусами.

— То Шакир, начальник сторожового загону, — упізнав Гирич татарина. Посміхаючись, похвалився: — Ще ніхто, крім мене, з його пазурів не вислизав.

Витримавши перший натиск, втікачі трохи підбадьорилися. Вони знову отримали надію пробитися до такого вже близького лісу. Нещадною блискавицею миготів важкий меч у руці старшого. Не поступався господареві і його могутній жеребець. Широкими грудьми напірав він на низькорослих татарських коненят-бахматів, шматував їх зубами чи, звівшись дибки, з силою кидав копита на їхні голови.

— Сатана, а не кінь, — захоплено прицмокував Гирич. — Справжній сатана!

Під мечем старшого впав ще один татарин. Його сусіда звалив іншого. Вихопився було наперед старшому Шакир, проте за хвилину і він змушений був відступити. Не перед мечем — просто його кінь не міг стримати натиску вороного жеребця.

— Здорово б'ються, чортяки! — задрісно вигукнув Медовуха і рішуче вихопив шаблю. — То ви собі як хочете, а я — з ними!

Гирич кинув швидкий погляд на збуджені обличчя бродників. Якусь мить розмірковував. Нарешті вирішив.

— Стій! — люто grimнув він на Медовуху. — Ич, один він такий хоробрий, а всі інші боягузи!

— То якого ж біса ми тут стовбичимо? — огризнувся Медовуха.

— А такого, що голову треба мати на плечах, а не мішок з пологою, — відрізав Гирич. І, звертаючись до решти бродників, додав: — Затямте: якщо вціліє бодай один з татарви, нам на цьому світі не жити. А тепер — за мною!

Бродники, на ходу вилаштовуючись широкою лавою, вилетіли на узлісся. Татари на мить оторопіли. Дехто почав розвертати коней.

— Шакире, постривай! — загукав Гирич, котрий мчав попереду. — Ми тобі на поміч! Тримайся, Шакире!

Начальник татарської сторожі завагався. Та за хвилину його насторожене обличчя розпливлося в широкій посмішці.

— Добре! — гукнув він. — Добре, Гиричу!

Татари з новою силою напосілися на втікачів. А ті, обладнені появою руських бродників, були настільки приголомшені словами Гирича, що на якусь хвилю втратили здатність до спротиву. За мить двійко з них зсунулися на землю, а третій безсило схилився на кінську гриву. Утримався в сідлі лише господар вороного коня. Як і раніше, блискавкою миготів у його руках доладний меч, а жеребець з лютим іржанням кидався на татарських коненят.

Гирич вихором підлетів до Шакира і навідмаш рубонув шаблею по товстій шиї.

— Оточуй їх! — заволав він до бродників. — І щоб жоден не втік!

Тільки тепер, втративши ватага, татари зрозуміли, як їх жорстоко ошукано. Одні кинули зброю і почали благати про порятунок, інші з лютим вереском намагалися пробитися крізь стрій бродників. Проте господар вороного коня навпіл розрубав одного татарина, Медовуха вклав іншого, а перевізник Панько затявся врукопаш з третім. Тим часом Гирич з Барилом зносили голови тим, що вже здалися. Невдовзі з татарським сторожовим загоном було покінчено. Не втік жоден.

— Погляньте, що там у них в саквах і зберіть їхніх коней! — звелів Гирич і під'їхав до старшого над втікачами. Це був високий, плечистий молодик з запалими від утоми синіми очима. Обличчя його було покрите плямами чи то своєї, чи то чужої крові. Нею ж була просякнута сорочка і штани незнайомця.

— Дісталось тобі, брате, — співчутливо похитав головою Гирич.

— Здається ногу зачепило, — скривився вершник і обережно обмацав коліно.

— Аби тільки ногу, — зауважив Гирич. — На тобі, схоже, живого місця не лишилося. За що це вони так напосілися на вас?

— То ж татари, — відказав незнайомиць. — Хіба ти їх не знаєш?

Гирич пильно подивився на нього.

— Щось ти приховуєш, брате, — сказав він. — Втім, це твоя справа... І звідкіля саме вони за вами женуться?

— Здалеку, — відказав незнайомиць. Його обличчя вкрилося рясним потом. Здається, він почував себе дуже зле. — Спаси Біг, добрі люди, за поміч. А то вже й не сподівалися, що зостанемося в живих.

— Нема за що, — відмахнувся Гирич. — Хіба...

І він з неприхованим захватом поглянув на жеребця, який все ще збуджено басував під вершником. Тоді перевів погляд на сідло, коване сріблом.

— Гарний кінь у тебе, — визнав він. — Про такого навіть наймогутніший мурза може лише мріяти.

— Ще б пак, — згодився незнайомець і з видимим зусиллям вклав меча до піхов. — Мого Коршуна мало хто може обігнати. А в бою йому взагалі ціни немає.

— Атож, — згодився Гирич. — Бачили, на що він здатен. Слухай, віддав би ти мені його, — зненацька запропонував він.

— Як це? — не зрозумів вершник.

— А так. За те, що ми тобі життя врятували.

— Ні, Коршуна не віддам, — відказав незнайомець і його рука поповзла до руків'я меча. — Все, що завгодно, тільки не його

До них почали з'їжджатися інші бродники.

— Он бачите, хлопці, як воно виходить, — поскаржився їм Гирич. — Ми цю людину, можна сказати, з татарських пазурів вихопили, а їй коня шкода. Ну що ж, — зітхнув він, — не віддаєш добром, зробимо інакше...

Все ще приязно посміхаючись, Гирич подав знак і тієї ж миті Барилів аркан обвився навколо шиї незнайомця. Дужий ривок — і той зсунувся з коня.

Бродники завмерли.

— Ви що ж це робите? — першим опам'ятався Медовуха. — Хлопці...

Міцний кулак Гирича опустився на його скроню. Медовуха захитався і впав на незнайомця.

А Гирич пройшовся місцем нещодавнього бойовиська і зітнув, як господарка стинає качани капусти, голови тих, хто ще ворушився. Як татарські, так і руські.

— Зайвих очей нам не треба, — пояснив він бродникам. — Це нам, хлопці, зовсім ні до чого.

— А з цим як бути? — запитав Барило, що з шаблею напоготові стояв над незнайомцем. — Теж стяти голову?

— Ні, цього ми візьмемо з собою, — відказав Гирич. — Схоже, важна це птиця. Недарма за ним стільки татарви гналося... А тепер, хлопці, стриножете-но цього вороного.

Проте жеребець даватися чужинцям не збирався. Він метляв бродниками, мов порожніми саквами, розпачливо іржав і косував очима в бік господаря, що нерухомо лежав на землі. Біля нього, тримаючись руками за голову, сидів все ще очманілий Медовуха.

ОДИН НА ОСТРОВІ

— **П**еревіз! Де тебе носить? Гей, Паньку, заснув ти, чи що? Петрик визирнув із-за кушів. На заболоченому лівому березі скупчилося чоловіка з п'ятнадцять. Кожен тримав вила чи замашного дрюка.

— А де ж Панько? — вгледівши хлопця, запитав передній, худий, мов скіпка, дядько з розплесканим носом.

— Нема його, — відказав Петрик так, як його перед цим вчили. — У нас закінчилося борошно, то він з Гиричевою ватагою поїхав міняти на нього шкури та рибу.

— А куди поїхав, не знаєш?

— Здається, до черкасів. А може, й ще кудись.

— Зрозуміло, — худий чвиркнув у воду.

— Коли вам треба на той берег, то я прижену човна, — сказав Петрик.

— Та хто його зна, чи він нам потрібен, — відказав худий. — Ми, хлопче, коней своїх шукаємо. Вже скрізь облазили, а оце, думаємо, може, їх якийсь злодюга переправив на той берег. Ти нічого про них не чував?

Добре, що дядьки були далеко й не могли бачити виразу Петрикових очей. А то б одразу здогадалися, що тут щось не те.

— Чув, — відказав Петрик так, як наказував йому сам Гирич, ватажок місцевих бродників. — Тільки не знаю, ваші коні це були, чи ні.

Худий підбадьорився.

— І де вони? — поцікавився він.

Навіть з такої відстані Петрик намагався не дивитися йому в очі.

— Та хто його знає, — відказав він. — Я тоді на осокір видерся, до сорокопудового гнізда. Аж дивлюся — п'ятеро татар женуть табун коней.

— А куди погнали, бачив?

— Он туди... — і Петрик махнув рукою униз по Дніпру.

Худий переступив з ноги на ногу, почухав у потилиці.

— Кепські справи, хлопці, — сказав до своїх. — Схоже, то татарські бродники постаралися. А в них же ще ніхто нічого назад не забирав...

Лаючи татарських бродників на всі заставки, дядьки один по одному зeszли між лівобережних верболозів.

А татарські бродники на цей раз були ні при чому. Коней викрав Гирич зі своєю ватагою. Перевели їх нижче перевозу на правий берег. І дядька Панька з собою прихопили, щоб він не зміг їх виказати. А Петрикові пригрозили, що коли він розкаже, як було насправді, то йому буде непереливки. І дядькові теж...

Петрик перейшов на північний бік острова, сів у човна і захопився трусити верболозові верші, які поставив ще звечора. Потому розклав багаття, обмазав глиною кілька рибин і закопав у жар.

З кушів нечутно випірнув Рябко. Усівся навпроти Петрика, огорнув себе кудлатим хвостом і облизнувся.

— Сорому не маєш, — дорікнув йому Петрик. — Мало тобі того, що в кушах ховається...

Рябко по-підлабузницькому заметляв хвостом. Мовляв, куші кушами, а свіжої рибки, хазяїне, теж хочеться.

Рябко був здоровецьким псом із домішкою вовчої крові. Петрик підібрав його ще цуценятком і відтоді Рябко вважав за хазяїна лише його, Петрика. Настільки вважав, що коли тітка Явдоха вигнала хлопчика зі своєї хати, Рябко теж подався слідом

Хоча, якщо добре поміркувати, то тітка Явдоха й не виганяла Петрика. Навпаки, забрала його до себе, коли батьки пішли по сушняк до лісу, та так і не повернулися. У Воронівці подейкували, що їх прихопила з собою розбишацька ватага, аби продати татарам. Проте у тітки було троє своїх дітей і Петрик виявився зайвим ротом. Тож коли її двоюрідний брат Панько, що працював перевізником на Дніпрі, приїхав до села по харчі, тітка вмовила його взяти Петрика до себе в науку. І дядько Панько згодився на це швидше не заради Петрика, а тому, що йому сподобався здоровенний Рябко.

Спочатку Петрик дуже боявся татар. А тепер трохи звик. Та й дядько не раз казали, що татари не чіпають тих, хто займається перевізництвом.

А тепер дядька немає. Тиждень тому забрала його з собою ватага Гирича. І коли тепер він повернеться — невідомо.

Нараз Рябко, котрий чатував печеню, скочив на лапи і втупився в правий берег. Схоже, відчув чийсь присутність. Заспокоївся лише тоді, коли з високого правого берега долетів знайомий голос:

— Петько, де ти там? Ану, мерщій сюди!

Дядько Панько був не сам — поруч з ним височіли на конях бродники, які тиждень тому забрали дядька з собою. Серед коней виділявся один — високий, вороний, з могутніми грудьми. На сідлі,

припавши обличчям до гриви, напівлежав якийсь незнайомець. Чи то був зв'язаний, чи без пам'яті.

— Жени плота! — гукнув дядько, коли Петрик прибіг до краю острова.

Незабаром пліт пристав до правого берега. Дядько Панько і жилавий вусань, котрого всі називали Медовухою, зняли незнайомця з вороного коня і перенесли його на поміст.

Медовуха підклав під голову пораненого свого клумака. Тоді випростався і змахнув піт з чола.

— Хтозна, виживе цей болярин, чи як там його, — сказав він і жалісливо зітхнув. — Крові з нього вилилося, як з того бика.

— Рушили, — звелів Гирич.

Барило з перевізником Паньком вхопилися за мотузок. Та ледве вони відпливли від берега, як вороний кінь, розкидавши поводирів, кинувся у воду. За хвилину він плив поруч з плотом і не зводив погляду з пораненого.

— Ич, яка віддана тварина, — зауважив Панько.

— Еге ж, — згодився Медовуха і поправив клунка під головою пораненого. — От би серед людей мати такого.

— Ще чого захотів, — насмішкувато пирхнув Барило.

ВТЕЧА З ОСТРОВА

Край берега палахкотіло багаття. Його легкі червонясті сполохи лискучими цятками перебігали по дніпрових брижах. Медовуха порався біля казана. Бродники в очікуванні вечері цмулили брагу і згадували про минуле.

— А ловко ти зніс голову тому Шакирові, отамане, — зненацька захихотів рудуватий Хвесько. — От тільки не втямлю, чому ти вирішив захистити втікачів, а не пристати на татарський бік?

Гирич здивовано глипнув на нього і покрутив пальцем біля скроні. Навколо зареготали.

— Що ж тут розуміти? — обізвався замість Гирича Барило. Це ймення, судячи з випитого, він носив не дарма. — Припустимо, пристали ми до Шакира і допомогли йому вколошкати очих... — він кивнув у бік пораненого, котрий нерухомо лежав неподалік від багаття. — Гадаєш, що Шакир поділився б з тобою здобиччю? Дідька лисого! Хіба що по шиї надавав би. А від цього матимемо хоч якусь поживу. Не кажу вже про Шакирових коней, яких ми теж продали.

І Барило завершив свої слова довгим ковтком.

— Та я не про це, — заперечив Хвесько. — От ти згадав про поживу. А яка ж там у біса пожива з цього чоловіка? Хіба що чоботи, залізна сорочка та один-єдиний кінь.

— Е, не кажи! — заперечив Гирич і потягнувся так, що захрускотіли кісточки. — Цей кінь добрячого табуна вартує. І чоботи — дарма, що трохи зношені, їх будь-який мурза з руками відірве. А от із залізною сорочкою маєш рацію. В неї два татарина влізе та ще й для третього місце знайдеться. Проте це не твоя турбота. Десь та знайдемо покупця. Серед татарських батирів теж здоровані стрічаються.

— Звісно, — згодився Хвесько. — Та я не про сорочку...

— Він хотів сказати, навіщо ми цього болярина стільки днів тягаємо на власному горбі, — здогадався Барило.

Гирич таємниче примружився.

— За нього теж дещо матимемо, — сказав він. — Головне — не продешевити. Бо, здається, це не той чоловік, за кого ми його вважаємо.

— Це ж як? — здивувався хтось із ватаги. — То він що — не болярин?

— Не про це мова. Ви думаете, що це простий втікач? — і Гирич по-дружньому підморгнув до Хвеська. Коли треба, ватаг міг прикинутися щирим і довірливим приятелем. — Місяць тому я чував, що якийсь чоловік знатного роду затесався межі бузьких бродників і почав каламутити воду. Мовляв, татари мене дуже образили і серед вас теж багато таких. Ображених, себто. То ж давайте зіб'ємося у ватагу і почнемо їх колошматити. — Гирич позіхнув. — А коли татари розшолопали, що до чого і оточили їх — він із хлопцями поклав півсотню плоскопиких і вирвався з оточення. Гадаю, що це той самий знатний чоловік і є.

За багаттям запала довга мовчанка. Навіть Медовуха перестав помішувати ложкою у казані.

— Оце так-так, — сказав Хвесько. — Що ж тепер з ним робити?

Гирич заспокійливо поплескав його по плечу.

— Робитимеш те, що я скажу, — мовив він. — А скажу я, хлопці, ось що. Спочатку ми довідаємося, що це за цяця. Нехай тільки трохи оклигає. А коли дізнаємося, хто він, то пошлемо когось із наших до його рідні по викуп. А іншого туди, де цей чоловік зчинив бучу. Тоді подивимося, хто більше заплатить. Ну, що ви на це скажете? — І Гирич переможним поглядом озирнув свою ватагу.

— Гедзь ти, от що я тобі скажу, — буркнув Медовуха. — Тобі б тільки кров пити. Однаково — свою чи чужу.

Напружена тиша, що запала після цих слів, була перервана стогоном пораненого.

— Води... — хрипко прошепотів він.

— Ну, чого сидиш? — гримнув Гирич на Петрика. — Чуєш, що тобі каже цей... Як тебе звати, чоловіче добрий? — звернувся він до пораненого.

— Дмитром... — із зусиллям мовив той.

— Негайно принеси води дядькові Дмитрові!

Поранений пив жадбно і довго. Нарешті відкинувся на траву, оглянув бродників і з докором запитав:

— Що ж це ви хапаєте своїх, люди добрі?

Гирич похитав головою.

— Ні, Дмитре, не хапаємо ми тебе. Ми ж не таті якісь. Навпаки, якби не ми, то кості твої вовки та лисиці вже розносили б по всьому степу. А тут тобі добре буде, Дмитре. Ми тебе підлікуємо, поставимо на ноги і знову ти станеш лицарем хоч куди. Але...

Гирич зітхнув. У нього був вигляд людини, котра й не хотіла, проте змушена говорити неприємні речі.

— Ми люди бідні, Дмитре, — продовжив він. — Поглянь-но на хлопців: аби перев'язати твої рани, вони роздерли останні сорочки. А ти, схоже, людина заможна і знатна...

Поранений звів на Гирича сповнені невимовного болю очі. Тихо запитав:

— Що ти хочеш?

— Оце інша справа! — пожвавішав Гирич. — Я, Дмитре, хочу, аби ти сказав нам, де зараз живуть твої рідні. І доки ми тут доглядатимемо тебе, один з наших поїде до них по гроші. Ні, Дмитре, — Гирич застерезливо підняв руку, — це не викуп! Це буде твоєю дякою за своє спасіння. Ну то як?

Поранений довго мовчав.

— Немає в мене рідних, — мовив нарешті глухо. — Нікого в живих не лишилося. Татари всіх... спалили.

— Гай-гай, — скрушно похитав головою Гирич. — Тоді, чоловіче добрий, ми змушені будемо продати тебе татарам. Але не тутешнім, очаківським, а тим, котрі над Бугом ходять. А вони, чує моє серце, все віддадуть, аби запопасти тебе. Ти ж там, здається, добрячу колотнечу влаштував, чи не так? Тож подумай, що для тебе дорожче: життя чи якась нещасна купа грошей...

Поранений безсило стиснув кулаки.

— Псяюха... — прошепотів він. — Як тебе земля носить...

Гирич докірливо похитав головою.

— Хочеш образити, Дмитре? Твоє щастя, що я не з образливих. От Барило, наприклад, за такі слова з тебе живого уже кишки вимотував би. А я не з таких. Я навіть тебе кулешем пригощу і спати покладу, як рідного брата. А справжню розмову почнемо зранку.

Після кулешу бродники почали вкладатися, де хто хотів. Гирич з Барилом подалися до куреня, решта бродників вляглися навколо багаття, в яке хтось із них кинув жмут свіжої трави, аби дим відганяв комарів. Не спали лише Хвесько та перевізник Панько. Перевізник подався до Гнилої протоки ставити верші, а Хвеськові Барило наказав стерегти пораненого. Ще й руки звелів йому зв'язати.

— Бо хто його знає, на що здатен цей болярин, чи як там його, — сказав Барило.

Петрик нарвав трави і розкошував під ліщиновим кушем. Як завжди, під боком у нього примостився Рябко.

Звідсіля добре було видно пораненого Дмитра і Хвеська, голова котрого раз по раз безсило падала на груди. Поранений лежав непорушно, лише зрідка з його горла виривався хрипкий, уривчастий стогін.

Цікаво, думав Петрик, що це за людина і звідкіля вона прибилася? Мабуть, здалеку, бо хоч і можна зрозуміти геть все, що вона говорить, проте вимовляє слова якось не так, як дядько Панько чи бодай він, Петрик. А ще, мабуть, гарна то людина, коли такі, як Гирич та Барило, заповзялися звести її зі світу...

З Дніпра повіяло прохолодою. Петрик тісніше притиснувся до свого кудлатого друга і незчувся, як заснув.

І снилася йому мама — молода і гарна. Вона помахала синові рукою і разом з батьком подалася до лісу по хмиз. А в Петрика аж серце розривалося з розпуки — він знав, що бачить їх востаннє...

Розбудило його приглушене Рябкове гарчання. Кліпаючи неслухняними повіками, Петрик сів і озирнувся.

Навколо все було, як і раніше. Хропіли Гирич з Барилом у курені, хропіли бродники довкола зотлілого кострища. Все так же сидів Хвесько і тільки голова його перемістилася з грудей на плече. А дядько Дмитро...

Петрик широко розплющив очі. Сон миттю відлетів від нього.

Полоненого на місці не було. Він якимось дивом перебрався ближче до берега і зараз лежав спиною до каменя, силячись перетерти об

гостряк мотузку, котрою були зв'язані його руки. Проте для енергійних порухів сил йому явно бракувало.

«Коли так тертиме, то й до ранку не звільниться, — подумав Петрик. — Може, допомогти?»

Він озирнувся на Хвеська. Той, схоже, і не думав прокидатися.

Якийсь час хлопець вагався. Татари забрали його тата й матір. А дядько Дмитро не зробив йому нічого поганого...

Нарешті він зважився. Нечутно підповз до полоненого, перерізвав мотузку і прошепотів:

— Повзіть он до того берестка. За ним човен...

— Спасибіг, — ледь чутно подякував полонений. Відштовхуючись здоровою ногою, він поповз до берега. Але на півдорозі завмер. Мабуть, знову втратив свідомість.

Тоді, вже не думаючи про небезпеку, Петрик ухопив його попід пахви і потяг до човна. Нараз у нього завмерло серце: той, кого звали Медовухою, зненацька підвів голову. Петрик навіть ладен був заприсягтися, що він помітив їх. Проте голова бродника знову опустилася на траву і за мить він захропів ще затятіше, ніж до цього.

Петрикові здалося, що минула ціла вічність, перш ніж дядько Дмитро опинився в човні. Слідом за ними в човен намагався стрибнути і Рябко, проте Петрик наказав йому:

— Залишайся з дядьком... Стережи його!

Рябко слухняно завмер. І лише за хвилину, коли човен повільно відійшов від острова, тихенько заскавулів: мабуть відчував, що більше вже не побачить свого малого хазяїна.

Неповний місяць повільно котився по холодній синяві неба. Під його маревним світлом миготливими вогниками зблискували дрібні брижі сонного Дніпра. У застиглому повітрі безгучно ковзали меткі чорні тіні кажанів. В прибережних заростях інколи скрикували наполохані власними снами качки.

Коли острів розчинився в імлі, Петрик опустил весла в воду.

— Дядьку... — покликав він непритомного втікача. — Дядьку... Дмитре, ви чуєте мене?

Поранений важко зітхнув і заворушився. Тоді спробував підвестися, проте тут же зі стогоном відкинувся на спину. Нарешті розплющив очі й запитав:

— Де ми?

— В човні, — відказав Петрик.

Навіть при світлі неповного місяця було видно, що полонений здивовано скліпнув очима.

— Як я до нього потрапив?

— Ви повзли від Гирича і його людей, — пояснив Петрик. — І втратили свідомість. То я дотягнув вас до човна і ми попливли... А тепер не знаю, куди вас везти.

— Як тебе звуть?

— Петриком.

— Пливи, Петрику, до наших людей.

— До наших? — перепитав Петрик. — А до яких наших?

— Вибач, — кволо посміхнувся поранений. — Якось випустив з виду, що ти всього лише хлопчик. Наші — це ті, що не водяться з татарами.

В цю мить з імли до них долетів розлючений чоловічий крик. Йому у відповідь почулося загрозливе собаче гарчання.

— Що це? — пошепки запитав дядько Дмитро.

— То Гирич лютує. Мабуть, завважив, що ви втекли. А гарчить мій Рябко...

Зненацька гарчання перейшло в голосне скавуління, котре тут же обірвалося. Петрик завмер.

— Схоже, Гирич порішив твого Рябка, — сказав дядько Дмитро. — Ну, нічого, видужаю — я йому й це пригадаю. А поки що греби далі, Петрику...

В ГОСТІ ДО СВАТА АХМЕТА

Тимко вийшов надвір, примружився на край сонця, котре вибиралося на небо з очеретів і радо посміхнувся. Сьогодні у нього був напрочуд гарний настрій: щороку в цей день його батько збирався в гості до свого близького товариша Ахмета, що мешкав по той бік Сули.

У батька теж був гарний настрій. Він тільки те й робив, що мугикав собі під ніс. І тоді, коли в повітці пересипав у клунки пшеничне та житнє борошно, і тоді, коли з підполу витягував баняк ще торішнього меду. Та особливо радісно наспівував батько, коли поліз до підполу з порожнім міхом для браги.

Щоправда, деяку хвилину він мовчав, затим почулося дзюркотливе булькання, а слідом за ним задоволене покахикування і слова пісні, яку так полюбили батько з дядьком Ахметом:

Ішов Гриць з вечорниць темненької ночі...

Потому батько, трішечки розпашілий від такої гарної пісні, заходився зносити до воза збіжжя, а Тимкові загадав збігати по воли, що паслися в лузі неподалік від хати.

Тимко теж дещо припас для цієї поїздки. Правда, не дядькові Ахметові, а його дванадцятилітньому синові Зейнулі. За лука (Тимко майстрував їх найкраще серед воронівських хлопців) він виміняв у Боровикового Іванка два татарських стремена і налощив їх так, що аж очам боляче було дивитися на них. А ще Тимко збирався подарувати Зейнулі десяток наконечників для стріл. Наконечники ці Тимко викопав в намулі багнистої річечки Іржавиці.

Старі люди казали, назву свою вона отримала за те, що колись тут майже шоліта проливалася кров як захисників руської землі, так і степових орд, що приходили з-за Сули. А ще, кажуть, вода видавалася рудою від іржі, якою покривалися залізні сорочки, мечі та шаблі тих, хто потонув у ній під час битв.

Як воно було насправді, Тимко не знав, бо в тому бездонному намулі не наслідювався порпатися ніхто з воронівців. Та про те, що битви тут були жорстокі й люті, свідчили залізні наконечники від списів та стріл по обох берегах річечки. А ще більше було тут кінських та людських кісток і черепів. Щороку опісля весняних повеней вони вибиралися з намулу на поверхню і жажною німотою кричали з осоки до білого світу. І тоді воронівський староста Коцюба посилав людей, аби вони визбирували ці кістки і ховали на сільському цвинтарі. Бо ж померлі — все одно, русичі вони чи степняки, — мають лежати в землі, а не німо волати до живих...

Воли повільно переходили вузькою гаткою через Іржавицю. Батько йшов попереду, ведучи їх на налігачі, а Тимко сидів на возі і косував настороженим оком у воду. А що, коли зненацька кризь коричневий намул простягнутьися до нього кістляві руки когось із тих, кого давно вже не носить земля? Сирота Петрик, той, що зараз перевізникує разом з дядьком Паньком, клявся, що одного разу таке з ним було.

Та одразу за гаткою страхи минулися, наче їх і не було. Батько помінявся з сином місцями і незабаром солодко засвистів носом, поклавши голову на клунок з борошном. Тимко час від часу змахував пужалном і гукав до волів:

— Гей, рябі!

В повітрі натруджено гуділи брунатно-золотаві бджоли. Чаплі знехотя поступалися дорогою. Млосно пахло прив'ялими луговими травами, а жайвір у споловілому від спеки небі виспівував так ба-

дьоро і радісно, що аж не вірилося в те, ніби на світі може бути щось лихе. Тим більше, що на Тимка чекала зустріч з Зейнулою.

От тільки воли сунули надто вже повільно. Тимко крадькома озирнувся на батька, і вчинив так, як зазвичай чинили всі воронівські хлопчачки, доки батьки похропували за їхніми спинами: заходився тихенько лоскотати пужалном волів біля того місця, звідкіля у них починався хвіст. Батько це місце називав смішним словом — ріпиця. Так, ніби звідсіля не хвіст, а ріпка починає рости.

Воли нашорошили вуха, їхні хвости заметляли, неначе калатала церковних дзвонів. Мабуть, воли подумали, що до їхніх ріпиць причепився якийсь надокучливий гедзь. Проте Тимко не полишав свого заняття і рябі, рятуючись від неіснуючого гедзя, подалися незграбним підтюпцем.

А ще за хвилину вони перейшли на жвавий галоп. І якби оце дорогою трапився якийсь кінний, йому довелося б добряче попрацювати нагайкою, аби обігнати їх.

Та варто було Тимкові опустити пужално, як воли одразу переходили на звичну для них ліниву і сонну ходу.

Тож доводилося знову починати все спочатку.

За таким захопливим заняттям Тимко й незчувся, як воли опинилися біля броду через Сулу.

— Так швидко доїхали? — здивувався батько, коли Тимко розбудив його.

— Та де там швидко! — злукавив хлопчик. — Он бачите, куди вже сонце піднялося!

Батько невпевнено похитав головою.

— Дивно, — сказав він. — А мені здалося, що я тільки на хвилюк задрімав.

Батько солодко позіхнув, зліз із воза й по груди у воді заходився переносити збіжжя на протилежний берег. Після цього перевів туди ж і волів.

— А човном таки легше, — знову взявся за своє Тимко, допомагаючи батькові вкладати збіжжя на воза. — Легше і швидше.

— Воно-то так, — неохоче згодився батько. — Але ж у човна коліс немає. А нам, бачиш, ще скільки їхати степом?

— То чом би дядькові Ахметові не поселитися ближче до Сули?

— А навіщо вона йому здалася? — заперечив батько. — Ні, його вівцям куди потрібніший степ, а не якась там болотяна шелюга. Ти, синку, краще б дивився, чи не з'явиться якийсь татарин. У нього ми й запитаємо, де цього літа Ахмет поставив свою юрту.

По цей бік Сули плавнів майже не було, хіба що у видолинках. Та ще тягнулася уздовж берега неширока смуга очеретів. А далі, на південь, степ був голим і горбистим, немов хтось розкидав по ньому великі грудки.

Тимко став на возі і приклав до лоба долоню.

— Он там ніби коні пасуться, — сказав він.

— А де коні, там повинні бути й татари, — підхопив батько і завернув у той бік, куди показував син.

Незабаром вони вгледіли постать вершника, що вихором летів їм назустріч. Тепер вже й Тимків батько приклав долоню до лоба.

— Максуде, це ти? — вигукнув він, коли вершник наблизився так, що можна було розгледіти його безбороде обличчя.

— Еге ж, Максуд це, Максуд, — радо закивав татарин. — А ти часом не Василь воронівський будеш? Чи не до Ахмета їдеш, так? Брагу йому везеш, так?

Тимків батько й собі посміхнувся.

— В тебе що, очі навіть під землею бачать? — поцікавився він. Тоді трохи попорався біля міха з брагою і простягнув Максудові повного корчика. Себе, звісно, батько теж не забув.

— Що ж, з салям-алейкумом тебе, чоловіче добрий, — проголосив він і підніс до вуст свого корчика. — За те, щоб ти теж породичався з нашими і їздив до Воронівки так, як я оце їзду в гості до свого друга Ахмета!

— Будьмо! — відгукнувся Максуд. — Хай живе і пасеться!

Він вихилив корчик до дна, задоволено провів долонею по животу і лише тоді показав, де цього літа поставив свою юрту Ахмет: он там, просто перед забур'яненними залишками колишнього руського села Горошиного. По імені цього села Ахметів аул у Воронівці так і називався — горошинським.

А дядько Ахмет уже втомився виглядати дорогих гостей. Голомозий, у довгому стьобаному халаті, підв'язаному широким синім поясом, він стояв біля своєї старенької юрти і його кругле пласкувате обличчя світилося, мов повен місяць, з радощів.

— А я вам, свате Ахмете, дещо привіз, — замість вітання сказав Тимків батько і зіскочив з воза.

— Та вже бачу, що жениха привіз, — відказав Ахмет і посміхнувся так, що далі вже й нікуди.

Потому свати заходилися чоломкатися й бити один одного по плечах, а Тимко відчув, як у нього запашіли щоки. І далися ж їм ті свати!

Здається, позаминулого літа, коли не ще раніше, батько з дядьком Ахметом так вже засиділися біля міха з брагою, що вирішили породичатися. Та вже нехай би тихо балакали, а то ж горланили на весь татарський степ: у тебе, друже Василю, є чудовий син Тимко, а в тебе, друже Ахмете, є чудова донька Аліма. То чом би нам і справді того... не стати сватами?

І так вже їм сподобалася ця думка, що вони тільки те й робили, що зверталися один до одного:

— Ну, свате Ахмете, будьте мені здорові!

— Будьте здорові і ви, свате Василю!

А от про те, чи згоден Тимко женихатися, ніхто з них навіть не поцікавився.

Покінчивши з чоломканням, дядько Ахмет повернувся до юрти.

— Алімо! — загорланив він так, що аж воли прищулили вуха. — Гей, Устино, куди вона заховалася? Тут жених до неї приїхав!

Тимко важко зітхнув. Починається...

Відхилилася завіса і з повстяної юрти вийшла дебела й засмагла жінка. Дивлячись на неї, неважко було повірити в те, що вона, як і Тимко з батьком, теж з Воронівки.

Тітка Устина стрельнула в Тимка жвавими очима, витерла руки об фартушка і низько вклонилася прибульцям:

— З приїздом вас! — сказала вона. — То заходьте до нашої хати!

— А де тут в тебе хата? — жартівливо поцікавився Тимків батько.

Тітка Устина махнула рукою.

— Та де-де... Не край вже душу, Василю. Ось вона, юртою називається. Ні помазати, ні побілити.

— Ну що ж, юрта так юрта, — примирливо кахикнув Тимків батько. — Тільки, за нашим звичаєм, до юрти з порожніми руками не ходять. Ану, Тимку, допомагай!

І Тимків батько заходився стягувати з воза всіляке збіжжя і передавати господарям.

— Оце тобі, Усте, — примовляв він, — житнє борошно, аби мій сват Ахмет не були голодними. А це тобі, Усте, борошно пшеничне, аби мій сват Ахмет їли білі пампушки та згадували про Воронівку.

— Та Господи, — для годиться відмагалася Устина. — Та навіщо нам скільки...

Проте Тимків батько на її нерішучі відмагання уваги не звертав. Він почувався багатим і щедрим болярином, що нагороджує своїх підданих за вірну службу. Він попорпався у соломі і розкопав там вибілений сувій полотна.

— А отсе, свахо, для тебе і для моєї невістки, — гигикнув він і підморгнув до дядька Ахмета. Той теж чогось загигикав. Мабуть, тому, що під тонким шаром сіна розгледів міх з брагою. І доки тітка Устина приміряла на себе краєчок полотна, міх непомітно перейшов під полу смугастого халата дядька Ахмета.

НАЙКРАЩИЙ ХЛОПЕЦЬ У СВІТІ

Тим часом зі степу налітав частий перестук копит. А ще за хвилину поміж юрт вигулькнуло двійко прудких коненят мишастого кольору. На передньому, прихилившись до гриви, сидів дядьків син Зейнула. На ходу злетів він з коня і зупинився перед Тимком.

— Привіт, — сказав стримано. Так, наче бачилися вони не рік тому, а лише вчора.

— Привіт, — так же стримано відказав Тимко. Бо який же воронівський хлопець буде виявляти свою радість навіть при зустрічі з найкращим приятелем? Це тільки дівчиська верещать як навіжені. А у хлопців — ні. Вони повинні вести себе стримано. Принаймні в перші хвилини зустрічі

Слідом за Зейнулою до юрти під'їхала чорнява дівчинка. Зустрівшись поглядом з Тимком, вона зашарілася, низько схилила голову і поспішила сховатися в юрті.

Тимко провів її здивованим поглядом. Від торішньої чорної тріски Аліми нічого не лишилося. Тепер це була дівчинка, на яку у Воронівці, мабуть, задивлялися б усі хлопчаки.

Тимко відчув, що на нього дивиться Зейнула, і швидко опустив очі. Але було вже пізно.

— Що, не впізнав? — запитав Зейнула і зневажливо махнув рукою. — Все такий же реп'ях, як і раніше. Тільки те й робить, що гасає за мною по всьому степу. Куди я, туди й вона. Швидше б ти її уже забрав від мене, — напівжартома закінчив він.

Коли б Зейнула сказав таке торік, без бійки, мабуть, не обійшлося. Проте цього разу Тимко лише промимрив:

— Дуже вона мені потрібна... Ти краще ось поглянь, що я тобі привіз.

А з юрти вже долинали батькове:

— Як ти гадаєш, Устино, може, нам спочатку краще того... за зустріч?

— Не знаю, що вже й казати, — насмішкувато відгукнулася тітка Устина. — Я б то пригубила трішечки, а от моему віра не дозволяє...

— Нічого подібного, — поспішно втрутився дядько Ахмет. — Заради такого дорогого гостя Аллах на мене не образиться.

А Зейнула все не міг відвести погляду від Тимкових подарунків. Навіть язиком зацокав, розглядаючи лискучі стремена.

— Таких ні в кого з аульських немає, — зазначив. — Дякую тобі.

Зрадів Зейнула і наконечникам. Татарським хлопцям, особливо з бідаків, про залізні наконечники й мріяти не доводилося. Обходилися здебільшого кістяними, чи навіть з каменю витесували. А тут такий скарб...

— Де ти такі дістав? — захоплено запитав він. І тут же здогадався сам: — Біля Іржавиці, так?

— Авжеж, — відказав Тимко.

Минулого літа вони довго балакали про жорстокі битви, які колись точилися під Воронівкою. Тоді Зейнула і почув про маленьку річку Іржавицю, де точилися ті битви.

За цими оглядинами хлопці й не помітили, як до них повернулася Аліма. Вона вже встигла переодягтися і причепуритися. Темне волосся виглядало з-під маминої хустки, а ще на ній була вишивана мамою ж сорочка і плахта, з-під якої визирали шаровари. І якби не вони, то Аліма нічим би не відрізнялася від воронівських дівчаток. Особливо віддалік.

Аліма присіла поруч з братом і простягла руку до наконечників.

— Не чіпай! — гримнув на неї Зейнула. — Не дівчача це справа.

Аліма відсмикнула руку і зашарілася. Та ще більше зашарілася вона, коли Тимко збігав до воза і повернувся з козубом.

— Йой! — мовила Аліма точнісінько, як тітка Устина. — Який гарний!

— Це тобі від мене, — сказав Тимко. — Сам плів.

Аліма обдарувала Тимка таким поглядом, що у нього запашіли вуха.

— Дякую тобі, — сказала Аліма і повернулася до брата. — Поглянь, Зейнуло, яка гарна кошовка!

Той скоса зиркнув у її бік.

— Саме для твоїх ляльок, — буркнув він і знову перевів погляд на стремена та наконечники.

— Піду покажу мамі, — сказала Аліма і подалася до юрти.

А хлопці всілися біля задньої стінки. Вони припасовували наконечники до стріл і хвалилися, в кого краще виходить. Те, що

діялося в юрті, їх не цікавило. Вони вже звикли до тих дорослих розмов, які точилися між їхніми батьками.

Зазвичай заводив їх Тимків батько. Його цікавило геть усе: і чому татарські люди не сіють пшениці, і чому їм так не подобаються свині, і чому вони ставлять юрти, а не зводять хати, де набагато тепліше взимку, а влітку навпаки — прохолодніше...

Та цього разу Тимків батько почав дещо незвичайно.

— А як ви, свате, дивитесь на те, аби приєднатися до нас? — запитав він.

— А чого б то я мав приєднуватися до вас? — здивувався сват Ахмет.

— Та хоча б тому, що на київському престолі зараз усівся князь Володимир, — пояснив Тимків батько. — Не чули про такого? З литвинів він.

— А що воно таке — литвин?

— Тю на вас, свате! — жахнувся Тимків батько. — Ви що — й справді не чули про таких?

— Та чув. Літ з десять тому нас навіть водили на них. Проте я так до пуття і не розшолопав, хто вони такі та звідки.

— То я вам зараз поясню, свате. То такі люди, які втекли звідсіля від вашого хана Батия. І не прості то люди, а все більше боляри чи навіть князі. Самі ж видите, що у нас жодного князя не лишилося. Або повтікали, або загинули. А тепер вони повертаються назад. Тепер зрозуміли?

— Що повертають, зрозумів. Але навіщо? Може, помститися збираються?

— Та ні, — відказав Тимків батько. — Я чув, нібито вони нічого не мінятимуть. Як ми жили до цього, так і далі житимемо.

— А мій же як? — подала голос тітка Устина. — Мене, може, й не зачеплять, а його?

— Еге ж, — підтакнув сват Ахмет. — А мене? Ми ж тут нібито чужі. І віра в нас інша, і взагалі...

— Е-е, свате Ахмете, ви такі запитання ставите, що без доброго корчика і не пояснити... Ото, коли б я був князем, то прийшов би сюди і сказав: люди добрі, живіть, як собі хочете, але щоб мені тихо було! Доста, дорізалися вже до того, що земля ледь пусткою не стала. Пасіть собі худобину, засівайте землю, родичайтеся між собою — тільки щоб мені без ножаки! Як ви на це дивитесь, свате Ахмете?

— Гарно дивлюся, — схвалив сват Ахмет.

— Він більше на міх дивиться, — вшпигнула чоловіка тітка Устина.

— І правильно робить, — заступився за свата Тимків батько. — А ще, коли б я був князем, то першу чару наказав би проголошувати так: най живе, хто з ким хоче. Як ви до цього ставитеся, свате Ахмете?

— Ви ще мене, свате, питаєте? — аж образився Ахмет. — Устино, чом не наливаєш? Чи, може, не чула, що тільки-но сказав сват Василь? Най живе, хто з ким хоче — от що він сказав!

— Та я хіба проти...

— То чому ж наші чари стоять без діла? Наливай! Ну, свате Василю, за вашу світлу голову!

— І за вашу, свате Ахмете! І щоб наші діти за нас ніколи не червоніли!

Та дітям було не до того. Вони насаджували наконечники. А коли робота була закінчена, вони ще довго сиділи мовчки, відчуваючи поруч дружнє плече. Балакати не хотілося. Та й навіщо? І так все зрозуміло.

Юрта дядька Ахмета стояла край поселення, неподалік від присульських очеретів. Звідсіля було видно інші юрти, біля котрих метушилися жінки та гасали діти. Зі степу час від часу вітер доносив овече мекання та окрики пастухів.

— Шкода, що ми так рідко зустрічаємося, — зітхнув Тимко. — Це ж треба — півдня добиратися сюди! А от болотом було б куди швидше. — І Тимко знову зітхнув. — Та тільки у нас човна немає.

— А ти зміг би дістатися сюди болотом? — поцікавився Зейнула. Тимко стенув плечем.

— А що ж тут такого? У нас є хлопці, що не раз діставалися болотом до Сули. Попрошу — і вони розкажуть, по яких саме протічках треба пливти. Тільки ж нема на чому.

Зейнула зблиснув на Тимка лукавими очима і звівся на ноги

— Пішли, щось покажу, — сказав він.

Хлопці пройшли краєм аулу, тоді по зарослому дикою ружею видолинку звернули у бік Сули. Очерети над нею стояли не такі густі й високі, як з воронівського боку. І земля тут була значно твердіша. І протічки видавалися не протічками, а справжніми ручаями серед суходолу.

Зейнула зупинився біля одного з них. Озирнувся, аби пересвідчитися, що тут нікого немає і сказав:

— Оцим протічком можна дістатися до Сули. А за нею вже починаються ваші плавні. Я сам перевіряв.

Тимко недовіриливо поглянув на товариша. Та Зейнула вже ступив у воду. Одразу з усіх боків до нього кинулися п'явки. Зейнула не став чекати, доки вони присмокчуться до його босих ніг. Він зробив з десяток швидких кроків углиб протічка, тоді вибрався на купину і поманив Тимка:

— Дивись!

У Тимка перехопило подих. В заглибинці, яку протічок відвоював у очеретів, погойдувалася на хвильці човен-плоскодонка.

Човен-плоскодонка — то була мрія кожного хлопця, що живе край болота. Зазвичай у Воронівці користувалися човнами-довбанками. Проте вони були такі важкі, що годилися хіба для глибоких місць. Про мандри по болоту на них годі було й мріяти. А от човен-плоскодонка, збитий з тонких дощок і старанно просмолений, може пройти навіть там, де вода над трясовиною ледь-ледь покриває кісточки.

— Ну як, подобається? — запитав Зейнула.

— Ще б пак... — ледве видувив з себе Тимко. — Де ти його дістав? Невже з батьком змайстрували?

Зейнула засміявся.

— А от і не вгадав! Розумієш, місяць тому погнав я отару до Сули. І поки вона напувалася, я вирішив покупатися. Вибрався протічком до чистоводу — аж дивлюся, оцей човен пливе. Ну, думаю, гарний подарунок буде Тимкові, коли він приїде у гості! Так що можеш взяти його собі. Я вже й весло вистругав.

Тимко, не відводячи від плоскодонки зачудованого погляду, похитав головою.

— Ні, Зейнуло, не можу я його взяти.

— Це ж чому? — здивувався Зейнула.

— Він же дуже дорогий. Мабуть, вартий цілого коня.

— Бери, — повторив Зейнула і насупив лискучі брови. — А коли не візьмеш, я поверну тобі всі твої подарунки.

Тимко вагався недовго.

— Тоді... тоді я тобі ще з сотню наконечників накопаю! — запевнив він товариша і ступив у човна. Той легенько хитнувся, начебто вітав справжнього господаря. Слідом за Тимком до човна ступив і Зейнула. В його руках було весло.

— А тепер греби на Сулу, — звелів він.

Тимко гріб і все не міг повірити у своє щастя. Йому здавалося, ніби він спить і бачить уві сні спокійну, але пружку і потужну річкову течію, погойдування зелених очеретів по берегах, високе блакитне небо і себе — у власному човні! А поруч з ним — найчудовіший з усіх татарських хлопців — Зейнула. Але чому тільки серед татарських? Просто — з усіх! Найкращий хлопець у всьому світі!

«ЗНАТИ, ДОБРА ТО ЛЮДИНА...»

Минаючи плавні звивини ріки, човен поволі плыв за течією. З лівого боку в проміжки між очеретів інколи зазирає степ. Праворуч непорушною стіною височіли очерети воронівських плавнів. Зейнула сидів на носі й час від часу приламував за собою очерет, аби видно було, якою дорогою повертатися.

Зненацька він повернув до Тимка стривожене обличчя.

— Тимку, а тут, здається, хтось уже побував.

— Звідкіля ти взяв?

— Бо очерет поламано. Ось, бачиш? О, і тут теж!

— То, мабуть, кабани пробиралися, — висловив здогад Тимко. —

Їх тут, кажуть, видимо-невидимо.

— Може бути, — згодився Зейнула. Проте його голосу бракувало упевненості.

Вони рушили далі. І скоро з'ясували, що кабани тут ні при чому. Бо хіба могли вони так акуратно, через кожні п'ять — шість сажнів ламати по очеретинці? Скидалося на те, що ці позначки залишала людина. Або...

Тимко відчув, як по його тілу забігали мурашки. А що, коли цю дорогу проклав... І не просто проклав, а саме для них? У Воронівці казали, що найстрашніше в болотах — це болотяний дух. Він заманює людей в трясовинні нетрі, а потім чинить з ними що хоче. Жах!

Якби Тимко був один, він негайно повернув би назад. Проте при Зейнулі зробити це було неможливо. Бо що тоді він може подумати про Тимка? Звісно, лише одне — що Тимко боягуз. Ні, краще вже потрапити в пазурі болотяного духа!

Те ж саме, здається, відчував і Зейнула. По його сторожких поглядах відчувалося, що і йому не по собі.

Тимко змусив себе рухатися далі. Один крутий закрут, інший...

Зненацька Зейнула стріпнувся, ніби його штрикнули у серце, а у Тимка випало з рук весло: перед ними на зеленій купині

завмерла якась почвара. З голови до ніг вона була закаляна густою багнукою. Над головою вона тримала весло і, здається, от-от готова була опустити його на голови ошелешених друзів.

Проте опускати весло почвара не поспішала. Схоже, була перелякана не менше за друзів. А ще вона когось нагадувала.

— Петрику! — зненацька вихопилося у Тимка. — Це ти?

Почвара полегшено зітхнула і посміхнулася, показавши білі зуби. Єдине, що в ній було білого — це її зуби.

— Я, — відказала вона. — А ти чи не Тимко воронівський будеш?

— Авжеж, — радо відгукнувся Тимко. — А це Зейнула, ми з моїм батьком до нього у гості приїхали. А потім вирішили на човні покататися. А ти як тут опинився? Ти ж, здається, був на перевозі у дядька Панька?

І тільки тепер Петрик опустив весло.

— Та працював... — відказав він якимось невизначено. — А оце до Воронівки хочу повернутися.

— А чом не сушею? Чого в болото заліз?

— Бо човна маю, — Петрик хитнув головою убік і тут же поскаржився: — Тільки він не по всякому протічку пройде...

Нараз за його спиною пролунав стогін — протяжний і болісний. Петрик крутнувся на купині і щез за очеретяним виступом.

Перезирнувшись, хлопці рушили слідом. За кілька кроків перед ними зблиснуло мілке чистоводдя, де, упершись носом в плавучий острівець, застиг човен-довбанка. У ньому лежав незнайомий чоловік. Обличчя його було вкрите червоними плямами, уста запеклися, на забрудненій одежі виднілися сліди крові. Час від часу чоловік скидався, мов рибина на березі, і з його горла виривалося хрипке, натужне дихання.

— Хто це? — пошепки поцікавився Тимко.

— Дядько... Дмитро, — відказав Петрик. — Його поранено. Гей, ти куди? — застережно вигукнув він, коли Зейнула наблизився до довбанки

Зейнула не відповів. Він зачерпнув пригорщу води і зволожив нею уста і чоло пораненого. На якусь хвилю той замовк, затим знову почав дихати уривчасто і тяжко.

— Йому зле, — сказав Зейнула. — Його треба негайно лікувати.

— Ага, — згодився Петрик. — Тільки я не знаю, чим.

Якийсь час Зейнула розмірковував.

— Його треба везти до аулу, — нарешті вирішив він. — Моя мама вміє готувати зілля. Тут недалеко, — додав він, помітивши, що Петрик чомусь вагається.

Петрик шморгнув носом.

— Розумієш... — почав він. — Дядько Дмитро не хоче, аби везли до аулу. Він мені звелів їхати до наших.

— До яких це наших? — запитав Зейнула й знову зволожив чоло та обличчя хворого.

— Ну... До тих, хто не знається з татарами. Бо саме вони його поранили.

Якусь мить Зейнула розмірковував.

— Гараз, — сказав він. — Тоді ти й дядько лишайтесь тут і чекайте на нас. Тимку, де весло?

Коли хлопці дісталися до юрти, сонце вже скочувалося на захід. Та не встигли вони перевести подих, як зі степу долетів частий перестук копит. До них наближалися чотири вершники. Зейнула придивився до них і зойкнув:

— Та це ж Ібрагім-ага і сам Юсуф-бек! Тату, мамо, вигляніть-но сюди!

З юрти визирнув батько Зейнули. Його очі прикипіли до вершників, пласке обличчя почало бліднішати. Коли вершники наблизилися, він приклав руку до серця і схилився у поклони:

— Радий бачити вас, шановні...

Ібрагім-ага, кремезний, лисуватий, з шрамом на підборідді, нерпляче змахнув рукою і батько Зейнули замовк.

— У юрти сторонніх немає? — запитав Ібрагім-ага, поляскуючи канчуком по халяві чобота.

— Та... гість у мене, — затинаючись, почав Ахмет. — Урус Василь. Він те... борг привіз.

Ібрагім-ага підозріло повів носом.

— Видно, який то борг, — сказав він.

— Та я... — злякано почав батько Зейнули.

Проте Ібрагім-ага його не слухав. Він важко зіскочив з коня і рушив до юрти. За хвилину вийшов звідтіля, підштовхуючи перед собою Тимкового батька.

— Поглянь-но, Гиричу, — глузливо сказав Ібрагім-ага, — чи це не твій бранець? Він теж поранений. Правда, не в плече чи ногу, а в голову. І не шаблею, а міхом з брагою.

— Ні, не він, — коротко відказав один з вершників, що чимось скидався на ведмеда. — Правда, десь я його ніби бачив...

— Це Василь Хвощ, з Воронівки, — ледве ворушачи схожими на пампушки вустами, сказав вершник, чиє обличчя було вкрите синцями. Тимків батько придивився до нього і зойкнув:

— Паньку, це ти? Леле, хто ж це тебе так розмалював?

Перевізник не відповів, лише люто зблиснув очима у бік Гирича.

— За що? — не вгавав Тимків батько.

— Не твоє собаче діло! — гримнув на нього Ібрагім-ага і повернувся до хлопців, котрі застигли осторонь. — А серед цих недомірків перевізникового босяка нема?

— Немає, — неуважливо відказав Гирич. Схоже, йому на думці було щось інше.

Зрештою він зіскочив з коня і теж рушив до юрти. Ахмет провів його настороженим поглядом і, коли той щез за завісою, повернувся до четвертого вершника, старого діда-татарина:

— Шановний Юсуфе-бек, я не розумію...

— Поменше треба якшатися з урусами, — кинув Ібрагім-ага.

— Ми шукаємо одного пораненого уруса, — пояснив Юсуф-бек. — Гирич стверджує, що він багато наших порішив. І перевізників хлопець має бути при ньому. Ви їх тут не бачили?

— Ні, — відказав Ахмет.

— А ви? — звернувся Юсуф-бек до хлопців.

І поки Тимко переступав з ноги на ногу під пильним поглядом старого, Зейнула відказав за обох:

— Ми теж нікого не бачили.

Юсуф-бек хотів ще щось запитати, проте в юрті зненацька зчинився лемент. Затим, тримаючи в одній руці міха з залишками браги, а в іншій — запечену баранячу ногу, назовні вибрався Гирич. За ним з'явилася розгнівана мати Зейнули.

— Люди добрі, та що ж це воно робиться? — вигукнула вона. — Де ж це бачено, щоб ні з того ні з сього вриватися до хати і хапати все, що попадеться під руку? Діду Юсуфе, — звернулася вона до Юсуф-бека, — куди ж ви дивитесь? Ви ж найголовніший в аулі!

Юсуф-бек поморщився.

— Замовкни, жінко, — страдницьким голосом попрохав він і звернувся до Ібрагіма-аги: — Поїхали, поки від її крику вуха не заклало!

— А ти її нагайкою пригости, — порадив Гирич.

Юсуф-бек зміряв його неприязним поглядом і відвернувся.

— Сам пригости, — замість нього відказав Ібрагім-ага і зблиснув в усмішці дрібними гострими зубами. — Отоді й дізнаєшся, що вона думає про тебе і про всю твою рідню.

І, гигаючи, він злетів на коня. Незабаром четвірка вершників шезла за найближчими юртами.

— Подавилися б ви тією ногою! — побажала їм услід тітка Устина, тоді звернулася до чоловіка: — А чого це вони мов з печі звалилися?

— Якусь людину шукають, — відказав той.

— Гарна, мабуть, та людина, коли її шукають такі песиголовці, — зробила висновок тітка Устина і сплюнула вслід четвірці.

Зейнула смикнув матір за рукав кофти і стиха мовив:

— Мамо, маю тобі щось сказати...

Незабаром від юрти полинули пахощі цілющого зілля. Трохи згодом хлопці, обминаючи аул, аби зайвий раз не потрапляти на очі, подалися до присульських очеретів. Зейнула обережно ніс в руках якогось вузлика.

Потому почав збиратися у зворотну дорогу й Тимків батько. Пізньої ночі він перевів воли бродом через Сулу. За річкою на нього чекав Тимко з Петриком та Зейнулою. Угледівши синову постать, батько зіскочив з воза і сказав:

— Ну, показуй, де ви заховали ту людину...

ПОМІЖ ЖИТТЯМ І СМЕРТЮ

Орел з обличчям великого князя литовського і руського Ольгерда насуплено сидів на гіллі. Він про щось думав. Затим відштовхнувся від дерева і безшумно полинув на північ — туди, звідкіля підкрадалися німецькі пси-лицарі. Хотів він, Дмитрик, полетіти слідом, та не вистачило сил в пораненому крилі. Вдарився він грудкою об землю, зробився маленьким хлопчиком і гірко заплакав.

— Виростає швидше, небоже, — долинув з далини густий Ольгердів голос. — Чекаю на тебе!

— Виросту, — крізь сльози пообіцяв Дмитрик і повернувся у той бік, де сходило сонце і звідкіля йшов до нього простоволосий чоловік у червоному княжому плащі-корзні — такий же високий і широкоплечий, як Ольгерд, лише темно-русявий.

— Здоров будь, княжичу! — привітався він. — Як ся маєш? Так, здається, у вас тут кажуть?

— Так, — згодився хлопчик і похапцем витер сльози. — А ви хто будете?

Чоловік зареготав. Сміялися його повні уста, сміялися зеленаві очі, сміялося, узявшись променями в боки, сонце за його спиною.

— Що, не впізнаєш?

І Дмитрик упізнав, хоча ніколи цього чоловіка не бачив. Та це ж його прашур Святослав, веселий і дужий князь канівський! Той, хто першим з руських князів прийняв на річці Калці татарський удар. Тяжко поранений, потрапив до них у полон і за те, що ганив ординців на всі заставки, покладено було його разом з іншими непокірливими руськими князями та воєводами під поміст. А на тому помості всілося ординське військо і заходилося бенкетувати...

— А як ви вибралися звідтіля? — запитав Дмитрик, проте й сам не почув свого голосу. Та й навіщо запитувати, коли так гарно сміється сонце, і співають птахи, а на душі чомусь так легко і радісно.

А прапрадід посадив його на долоню, мов пташеня, і підкинув у повітря:

— Лети, горобчику, ставай орлом! Та не забувай, хто бенкетував на моїх грудях!

І, в три кроки перетнувши всю Руську землю, знову ліг поруч з товаришами під поміст, на якому все ще танцювала і горланила п'яна від крові татарська орда...

Біль розривав груди, сталевою голкою пронизував ногу і мозок, перед очима миготіли чорні, білі та рожеві клапті. А за ними Дмитрові все ще бачилося гордовито усміхнене обличчя Святослава.

Ет, князю канівський, хоч і страшна доля спіткала тебе — проте мав ти вірну та хоробру дружину, яка поклала голови за тебе. А що маю я, твій бездомний праправнук, що мають ваші нащадки?

Ваша смерть, князю, ваша мужність настрахала людогубів. Хоч і перемогли вони вас у тому бойовиську на Калці, проте побоялися одразу ж іти в руські землі. Крутнулися і зeszли, мов привидні.

Гадала Русь, що назавжди.

Але вони повернулися і знову миготінням кривих шабель та страхітливим галайлаканням заповнили руські землі. Билися твої діти і онуки, князю канівський, билися хоробро, та ламалися, мов очеретинки, під нещадним вихором. І лише в останню мить короткого свого життя починали розуміти, що билися не так, як